

Gräsgårds socken

Länsstyrelsen
Kalmar län

Gräsgårds socken

Utgiven av:	Länsstyrelsen Kalmar län
Ansvarig avdelning:	Tillväxt och miljö
Författare:	Ann Moreau
Omslagsbild:	Solberga år 1641. Ur jordebok upprättad av Lantmäteriet
Karttillstånd:	Lantmäteriet, medgivande M2000/6165
Foto:	Ann Moreau
Kartor:	Ann Moreau
Illustrationer:	Elvira Laneborg
Utformning:	Carina Nanker
Tryckt hos:	TMG Tabergs, 2015
Upplaga:	500 st

Innehåll

Landskap att värna om	5
Senmedeltida gården	5
Bete på Stora alvaret	6
Södra Ölands odlingslandskap	7
Öländska gården	8
Byar och gården före 1300-talet	8
Byar och gården under sen medeltid	9
Enskifte och laga skifte	13
Gärdesgränser i Gräsgårds socken	13
Gärdenas yta, omkrets och murar	16
Bete på Stora alvaret	27
Stora alvaret	27
Herdekulturen	27
Djurgårdsinrättningen	28
Utmarksdelningen	28
Alvarmarkerna	28
Statlig ersättning för alvarbete	29
Alvarbete i Gräsgårds socken	30
Eketorp	30
Össby	30
Kvinnsgroda	30
Gräsgård, Mellstaby och Löt	32
Solberga	32
Kartor	34
Litteratur	34

Landskap att värna om

Senmedeltida gården

Att anlägga radbyar i laga läge och att skapa nya noga uträknade gården var ett sätt för storgodsägarna, främst kyrkan, att hålla reda på sina gårdar i byarna och räkna ut avkastningen från dessa. Projektets syfte har varit att se hur många av de stenmurar som omgärdade dessa ”nya” gården som finns kvar i landskapet idag i Gräsgårds socken.

I Gräsgårds socken återstår drygt hälften av de medeltida murarna. Det finns flera förklaringar till att man tagit bort stenmurar. Längs landsvägarna har mursträckningar försvunnit vid vägbyggen. Stenmurarna var även ett hinder vintertid vid snödrev.

I mitten av 1800-talet introducerades plogen på Öland vilket sammanföll med att enskiftet och laga skiftet var genomfört i de flesta byarna. Dessa två faktorer tillsammans med den stora folkökningen, hade säkert betydelse för att man utökade odlingen där det gick och att murar togs bort.

Efter andra världskriget satsade staten på att rationalisera det svenska jordbruket. Bland annat gavs lånegarantier till de lantbrukare som ville ta bort odlingshinder, däribland stenmurar, vilket skulle förbättra åkrarnas arrondering. Dessa rationaliseringsstöd fanns kvar en bit in på 1980-talet. I bygder där man främst var inriktad på odling kom ett stort antal lantbrukare att utnyttja statens lånegaranti.

Stora alvaret är inte alltid magert och kargt. Här betar fåren i ett närmast pastoralt landskap. Solberga.

Bete på Stora alvaret

På Stora alvaret liksom i övriga utmarker på Öland, var det länge fritt att låta djuren beta. Detta fortsatte även efter att utmarkerna hade delats upp i början av 1800-talet. Inte förrän i slutet av 1800-talet och början av 1900-talet började man hägna på Stora alvaret. Under senare delen av 1900-talet minskade betesdjuren på Stora alvaret och inte förrän i mitten av 1990-talet återupptogs betet igen i en större omfattning. Anledningen till det ökande intresset för att hålla djur på Stora alvaret var främst den statliga ersättning, landskapsvårdsersättning och miljöersättning, som kom lantbrukarna till del.

Idag är det tio lantbrukare som söker miljöersättning på Gräsgårds sockens del av Stora alvaret. Den sammanlagda sökta arealen uppgår till närmare 1 500 hektar.

Förr var det vanligt att markägaren fick 20 % av miljöersättningen i arrende av djurhållaren när inget annat arrende utgick.

Ofta finns det vatten ute i markerna för djuren att dricka men man behöver även köra ut vatten eller ordna med vattning vid gården.

Alla djurhållare är eniga om att en förutsättning för att djuren ska fortsätta att beta på Stora alvaret är att miljöersättningarna eller motsvarande finns kvar. Tillväxten är alldeles för dålig i dessa magra marker för att man ska kunna hålla djur här utan någon kompensation. De vidsträckta alvarskiftena gör också att stängsling och tillsyn av djuren blir mycket kostnadskrävande.

Vattenanordning för djuren. Eketorp

Södra Ölands odlingslandskap

Sedan år 2000 är odlingslandskapet på södra Öland uppfört på UNESCO:s världsarvslista. Det öländska världsarvet är ett kulturarv inom kategorin levande kulturlandskap där lantbruket är en förutsättning för att det unika odlingslandskapet ska kunna bevaras och fortleva.

I äldre tider gjordes en indelning i inägojord och utmark. Inägorna bestod av åker och äng. Utmarkerna – alvaren och sjömarkerna – användes som betesmarker. I samband med jordbrukets omvandling under 1800-talet upphörde denna indelning av markerna på fastlandet och på andra ställen i Europa. Utmarken övergavs som en del av jordbruket och blev skogsmark. På Öland gav naturförutsättningarna inte denna möjlighet varför man bevarade den gamla indelningen. Idag odlar ölänningarna den jord som odlats sedan många generationer tillbaka och låter beta de marker som har betats i tusentals år. Detta är unikt och anledningen till världsarvsutnämningen.

För att fördjupa kunskapen om odlingslandskapet på södra Öland genomförde Länsstyrelsen under år 2011 en inventering av medeltida gärdesmurar och betet på Stora alvaret i socknarna Kastlösa, Stenåsa och Ventlinge. Under år 2012 gjordes en liknande inventering i socknarna Resmo, Mörbylånga, Sandby, Segerstad och Ås. För de övriga socknarna inom världsarvsområdet; Vickleby, Smedby, Södra Möckleby, Gårdby, Hulterstad och Gräsgård, har motsvarande inventering genomförts under år 2014.

Den första delen av projektet berör de medeltida stenmurarna i Gräsgårds socken, det vill säga de murar som delade inägojorden och utmarkerna. Genom att studera de äldsta kartorna över de öländska byarna, rita in gränserna på dagens kartor och inventera dessa i fält, har det varit möjligt att redogöra för hur många av dessa stenmurar som återstår. De inledande avsnitten som beskriver det öländska samhället och bebyggelsen på Öland fram till senmedeltiden, bygger i stora delar på Jan-Henrik Fallgrens avhandling *Kontinuitet och förändring; bebyggelse och samhälle på Öland 200-1300 e.Kr.*

Den andra delen av projektet har delvis utrett hur lantbrukarna i Gräsgårds socken organiserar betet på Stora alvaret. Undersökningen har gjorts genom kartstudier samt telefonintervjuer med lantbrukare. Frågor som har ställts är till exempel: Hur fördelar markägare och djurhållare miljöersättningen? Hur hanterar man samfälligheter? Vem ansvarar för hägnaderna? Hur många djur och vilket djurslag betar?

Denna rapport redovisar resultaten från Gräsgårds socken. De inledande avsnitten är desamma i alla sockenrapporterna.

I arbetet med sockenrapporten har även Pär Folkesson, Mörbylånga kommun, deltagit.

Öländska gården

Byar och gården före 1300-talet

Den naturgeografiska miljön är grunden för att förstå de förutsättningar som stått människan till buds. På södra Öland är de naturliga förutsättningarna för jordbruk mycket tydliga. Den västra landborgen har på sin västra sida en 3 km bred kustslätt, Mörbylångadalen, där Ölands bördigaste åkerjord finns. Här har byarna utvecklat ett omfattande åkerlandskap där en lerhaltig morän utgör den främsta odlingsjorden. Bebyggelsen har lokaliserats till släntläge i landborgsbranten och längs Littorinavallen närmare kusten.

Byarna på sydöstra sidan har Stora alvaret i väster och sjömarkerna på den andra sidan utmed Östersjön. I området däremellan finns odlingsjorden. Här ligger bebyggelsen i torra lägen på strandvallarna.

Redan under järnåldern låg byarna tätt. Från romersk järnålder (200 e.Kr.) och framåt finns ett stort antal husgrunder och rester efter stenmurar. Hägnaderna skilde inägorna med åker och äng från betesmarkerna. Inom inägojorden utgjorde ängen den större delen. Åkrarna var små och gödslades regelbundet. Utifrån det stora antalet stenmurar som förekommer finns det anledning att tro att man bedrivit en typ av specialiserad boskapsskötsel, där fårfallor, kalv- och kohagar skilts från det magrare betet för ungdjuren.

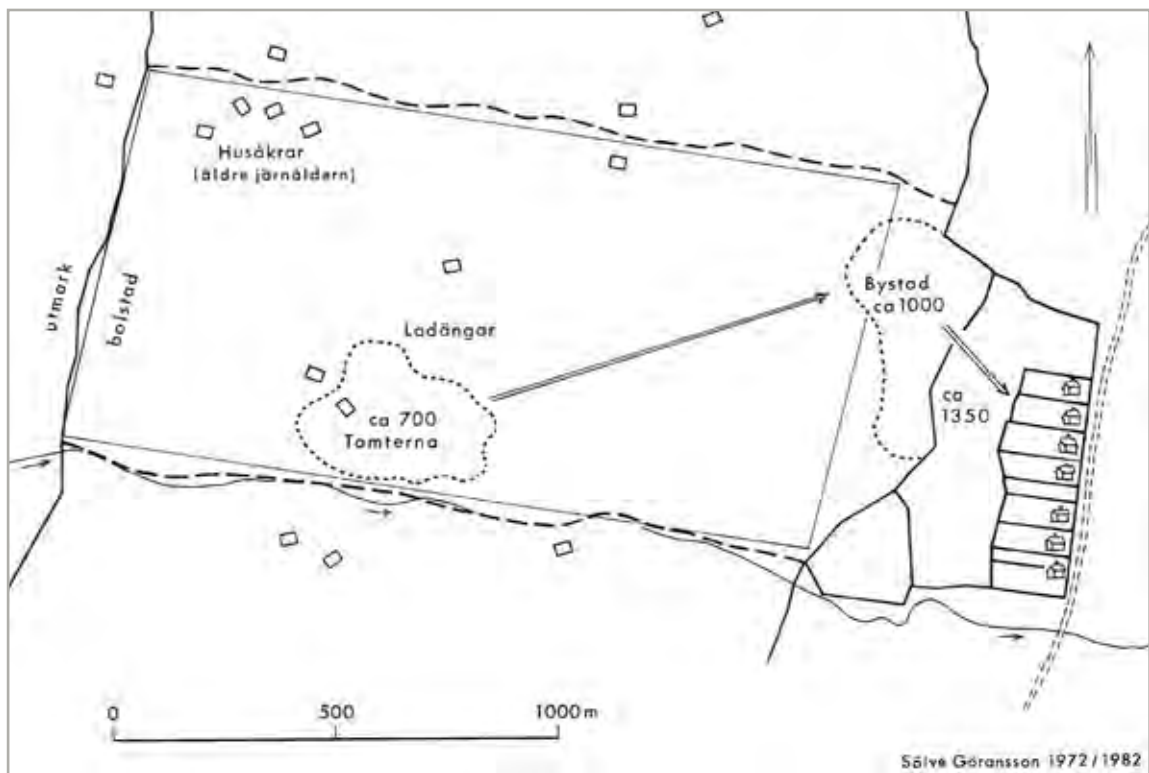
Flera gravar från vikingatiden har grävts ut.

Fynden från dessa gravar visar att det fanns stora sociala skillnader i järnålderns och den tidiga medeltidens samhälle. Däremot kan man inte utifrån gravfynd spåra någon öländsk aristokrati under senmedeltiden. Detta tyder på att den öländska överklassen någon gång under äldre medeltid helt mist sin ställning eller blivit uttraderad. Detta skulle kunna ha skett i samband med att Öland inlemmades i det svenska riket.

Fram till 1350-talet omgärdades de enskilt hägnade åkrarna och ängarna av stenmurar.

Illustration: Elvira Laneborg

Den öländska bebyggelsen har flyttat flera gånger under förhistorisk tid. Skissen visar fyra lägen; husåkrarna, tomterna och bystaden samt den medeltida byn. Karta: Göransson, 1984

Byar och gården under sen medeltid

Det finns flera förhållanden som tyder på att Öland införlivades i det svenska riket under tvång. Ön var under hela medeltiden och även senare, av stort intresse för makter på det svenska fastlandet. Omkring 40 % av gårdarna ägdes vid medeltidens slut av personer och institutioner utanför Öland: kronan, biskopsstolen i Linköping, klostren, riksaristokratin och det småländska frälset.

De stora förändringarna av Ölands bebyggelse skedde under mitten av 1200-talet och i början av 1300-talet. De vikingatida och tidigmedeltida

byarna organiserades då till en gemensamt utstakad radbytomt. Av Ölands drygt 300 byar blev cirka 200 reglerade till radbyar, vilka med få undantag ännu finns kvar idag. Byarna lades ofta i en hög och torr terräng där det tidigare kan ha legat enstaka gårdar eller gravfält. Även inägojorden omorganiserades helt efter nya geometriska metoder. Alla gårdarna i byn fick nu ett enda stort gärde med åkrar och äng. I och med detta fick byns odlingsbara jord sin maximala utbredning. Den mark som återstod var alvarmarker och sjömarker. Bakom denna våldsamma nyordning stod inte ölännarna själva utan storgodsägarna från fastlandet med kyrkan i spetsen.

Geometriskt utlagda gårderna till några av byarna i Kastlösa och Smedby socknar. Notera att alnen var 47 cm lång.
Karta: Göransson, 1971/Fallgren, 2006.

Gärde

Gärde är ett annat ord för inäga eller inägojord.

Gärdet var det område inom byn som bestod av åker och äng. För att skydda den växande grödan mot betande djur hägnades gärdet in. Om två byar hade gårderna som gränsade till varandra behövdes ingen mur mellan byarna.

Jordnatur

Begreppet jordnatur angav vem som ägde gården och om man betalade skatt eller arrende. Huvudgrupperna var: **skattegård, kronogård och frälsegård.**

Skattegården var den gård för vilken bonden betalade skatt. Redan under tidig medeltid lade kronan skatt på den jord bönderna odlade.

Kronogården ägdes av kronan. Den som brukade en sådan gård betalade arrende till kronan.

Den medeltida betydelsen av ordet frälse var att vara skattebefriad, det vill säga frälst från skatt. Frälsets jord-egendomar kallades **frälsegårdar**. Det världsliga frälset utgjordes av stormän och förmögna bönder som av kungen befriades från skatt om de var beredda att ställa upp i hans tjänst med man och häst i full rustning.

Med kristnandet uppkom även det andliga frälset. **Kyrkojord** kallades förr kyrkornas jordbruksfastigheter. Även klostren och biskoparna ägde gårdar.

Mantal

Mantal var ett mått på gårdens bärkraft. En gård som hade mantalet ett skulle kunna försörja en bonde och hans familj och dessutom betala skatt.

Mantalet existerar fortfarande som delningsgrund för jordbruksfastigheter.

Socken

Ordet socken betecknade ursprungligen en församling i Svenska kyrkan (kyrksocken). På 1500-talet infördes sockenbegreppet även som enhet för fastighetsredovisningen (jordeboks-socken, senare jordregistersocken).

Kyrksocknen avskaffades som administrativ enhet vid kommunreformen år 1862.

Jordregistersocken fortsatte att användas fram till fastighetsdatareforms genomförande åren 1976 - 1995. Därefter förändras inte sockenindelningen.

Trots att socknen inte längre är en aktiv administrativ enhet är den fortfarande ett mycket levande begrepp på Öland.

Geometriskt utlagd by.
Illustration: Elvira Laneborg

Kartan visar socknarna och inägojorden (gårderna) inom världsarvsområdet.

Carta

af den tillhörande Län

EKETORP

Ulands Södra Noll Gräsgårds Mark och Socken

Ämnade, Utskottet och Sockenens i sin af

Utskottet.

Enligt Valberedigt, Förordnande uti Enskilda församling i sin af

Utskottet.

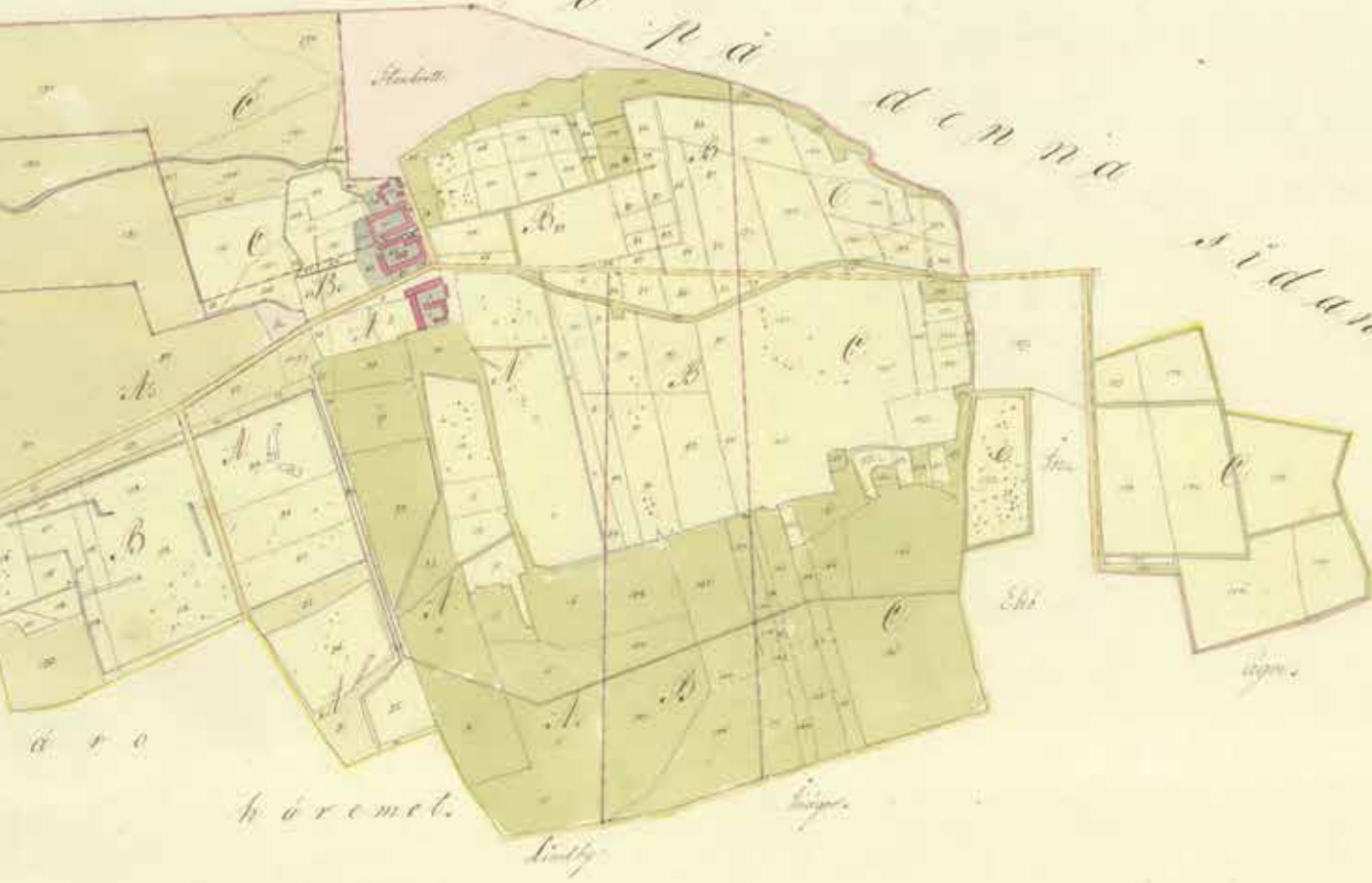
å g e r

å r o

p å

d e n n a

s i d a n

Alen

Enskifte och laga skifte

Enskifte och laga skifte var två stora jordreformer som berörde de öländska byarna under 1800-talets första hälft. Den stora förvandlingen var att all jord fördelades på byns olika gårdar. Bönderna blev inte längre beroende av varandra utan brukade jorden var för sig. Tanken med skiftet var att alla skulle få del i byns olika markslag. För de flesta byarna innebär olika markslag att varje gård fick en del av åkern och ängen i gårdet, liksom en del av alvarmarkerna och sjömarkerna. De murar som idag avgränsar åkerskiftena inom byarna är ett resultat av enskiftet och laga skiftet. Till skillnad från fastlandet, berördes inte bebyggelsen i de öländska byarna, utan gårdarna fick ligga kvar på samma tomter som tidigare.

I samband med skiftena gjordes ofta hemmansklyvningar. Hemmansklyvning innebar att en gård delades upp i en eller flera delar. Varje gård blev en självständig enhet. Hemmansklyvningen var en naturlig följd av att fadern dött och sönerna skulle dela på arvet. År 1494 förbjöds hemmansklyvning då staten befarade att en alltför liten gård inte kunde beskattas fullt ut. Från slutet av 1600-talet upprätthölls inte klyvningsförbudet av statsmakten helt men förbudet fanns kvar fram till slutet av 1800-talet.

Morgongåva

I äldre tider ärvde inte äkta makar varandra utan endast barnen ärvde sina föräldrar. Bland de rika frälsefamiljerna var det därför vanligt att mannen gav sin hustru en eller flera gårdar i gåva på morgonen efter bröllopsnatten. Dessa gårdar skulle trygga hustruns försörjning om hon blev änka.

Gärdesgränser i Gräsgårds socken

Gräsgårds socken bestod under medeltiden av sju byar med sammanlagt 39 gårdar. Seby var delat mellan Segerstads och Gräsgårds socknar. Seby redovisas i broschyren som berör Segerstads socken. Närmare 44 % av gårdarna ägdes av fria skattebönder. Det värdsliga frälset ägde gårdar i Gammalsby, Mellstaby, Gräsgård, Kvinnsgröta och Eketorp. Totalt ägde frälsefamiljerna tio gårdar i socknen. Till frälse släkterna som ägde gårdar i Gräsgårds socken hörde bl.a. de högtättade familjerna Vasa, Sture, Bielke och Trolle. Under 1400-talet ger Arvid Trolle en gård i Gräsgård i morgongåva till sin hustru Birgitta. År 1315 skänker hertigarna Erik och Valdemar en gård i Össby till en släkting men förbehåller sig rätten till strandvrak. Av de tio gårdarna i Össby ägde Vadstena kloster åtta och Alvastar kloster en gård. Båda klostren låg i Östergötland. Gårdarna betalade bl.a. smör, ost och bröd men fram-förallt fisk i ränta till klostren. Att kyrkan och klostren ägde så många gårdar berodde på att man fått dem i gåva av rika frälsefamiljer. I utbyte mot gårdarna skulle kyrkans representanter be för att givaren efter döden skulle få en kortare tid i skärselden.

Gården Torn var ett kronohemman som låg vid Gräsgårds hamn. Gården fanns inte under medeltiden men år 1641 finns en karta över gården. Löt och Ekö är nyhemman från 1700- och 1800-talen.

Bylägen och gärdesmurar i Gräsgårds socken år 1641. Solberga gränsade i norr mot Träby i Segerstads socken. Gammalsby, Mellstaby, Gräsgård, Kvinnsgröta och Össby låg i gemensamt gärdeslag. Eketorp gränsade till Sebbeby och Lindby i Ventlinge socken men det fanns mur mellan byarna.

Antalet gårdar fördelade på jordnatur under 1540-talet

By	Skattegård	Världsligt frälse	Andligt frälse		
			Kyrka	Alvastra kloster	Vadstena kloster
Solberga	5	-	1	-	-
Mellstaby	1	3	-	-	-
Gammalsby	2	1	1	-	-
Gräsgård	-	4	-	-	-
Kvinnsgröta	6	1	1	-	-
Össby	1	-	-	1	8
Eketorp	2	1	-	-	-
Totalt	17	10	3	1	8

Källa: Det medeltida Sverige, 4:3

Som underlag för undersökningen har de kartor som lantmätaren Ambjörn Larsson Ruuth upprättade år 1641 för Södra motet använts. Detta storskaliga kartverk är det äldsta kända över byarna på södra Öland. Kungliga lantmäteristyrelsen hade inrättats tretton år tidigare av Gustav II Adolf och det låg i den svenska stormaktens intresse att skaffa sig mer kunskap om riket. Förmodligen har byarna kartlagts i detta syfte. Varje by har karterats för sig med en tillhörande beskrivning som anger de enskilda gårdarnas jordnatur, storlek, antal tunnor utsäde, hur mycket hö ängen gav med mera. Lantmätaren har även ritat in vilka gränser som utgjordes av stenmurar vilket ger oss kunskap om vilka byar som låg i gärdeslag. Dessa stenmurar redovisas på sockenkartan med grön linje. För flera byar finns horvor och hag i utmarkerna men dessa har inte tagits med i denna rapport. Socken-gränsen och landsvägarnas sträckning bygger på 1940-talets ekonomiska karta.

Man kan anta att de gärdesgränser som fanns under 1640-talet har stor samstämmighet med de senmedeltida gränserna. Geometrin i kartorna är överlag relativt god, särskilt i närheten av bebyggelsen och åkrarna. Kartorna har rektifierats med ortofotokartan i färg från år 2011 som underlag. Även enskifteskartor och laga skifteskartor från 1800-talets första hälft samt den ekonomiska kartan från 1940-talet har använts som jämförelse med 1600-talskartorna.

Horva

Stenmursinhägnat område i utmarken som brukades för odling.

Hag

Stenmursinhägnat område i utmarken som brukades som äng eller för bete.

Vid fältinventeringen har gränserna delats in i två kategorier:

- befintlig stenmur i gärdesgräns
- annan fysisk markering, det vill säga gränsen går att uppfatta men utgörs av stensträng, väg, dike, et cetera.

Resultaten från fältarbetet har sedan digitaliserats och redovisas i kartorna över gärdeslagen. Byarna har markerats med en symbol för varje gård som anges på 1600-talets karta. Sträckorna utmed bytomterna har genomgående utmärkts som annan fysisk markering. Ofta består dessa gränser av sentida murar, staket eller häckar.

Teckenförklaring till kartorna

Teckenförklaringen gäller för samtliga kartbilder på kommande sidor.

Gärdenas yta, omkrets och murar

Solberga

Solberga är den nordligaste byn i Gräsgårds socken och låg i gemensamt gärdeslag med Träby i Segerstads socken.

Gärdets yta var 155 hektar och gärdesmuren var 4 928 meter lång. Idag återstår 2 569 meter vilket är drygt hälften av den ursprungliga längden. Långa mursträckningar finns kvar i nordväst och längs den södra kanten av gärdet.

Solbergas gärde.

Solberga. Längs gärdets nordöstra kant finns en kortare sträcka om knappt 250 meter kvar.

Solberga. Likt många andra gärdesmurar är muren längs den västra kanten mot alvaret svagt svängd. Gärdet till höger i bild.

Solberga. Markerna närmast gärdet i nordväst är förhållandevis bördiga men periodvis sank. Gärdet på andra sidan muren.

Kvinnsgröta, Gammalsby, Mellstaby, Gräsgård och Össby

Kvinnsgröta, Gammalsby, Mellstaby, Gräsgård och Össby bildade ett stort gemensamt gärde där alla byarnas gården utom Kvinnsgrötas gick ner till Östersjön.

Össby var den till ytan största byn i socknen med 206 hektar. Kvinnsgrötas gärde var 178 hektar och Gammalsbys gärde 171 hektar. I det historiska kartmaterialet, från 1600-talet och framåt, redovisas Mellstaby och Gräsgård tillsammans utan att någon gräns är dragen mellan de båda byarna. Deras gemensamma gärde var på 246 hektar.

Gärdesmuren var totalt 13 162 meter lång, strandlinjen borträknad. Idag återstår 6 955 meter vilket är drygt hälften av den tidigare längden. I norr gränsade gärdet mot sjömarkerna och muren är idag kvar i sin helhet. Även i Kvinnsgröta, som gränsar mot alvaret i väster, finns långa mursträckningar kvar. I Össby har områden väster om det medeltida gärdet odlats upp men gärdesmuren har sparats. För Mellstaby och Gräsgård är förhållandet annorlunda, här återstår ingenting av den gamla mursträckningen. Gärdesgränsen för de båda byarna var kort, drygt 1 000 meter och gick inom områden som idag är uppodlade eller bebyggda.

Gammalsby. I den norra delen av gärdet gränsar muren mot sjömarkerna och går ända ner till Östersjön. Gärdet till höger i bilden.

Gården till Kvinngröta, Gammalsby, Mellstaby, Gräsgård och Össby.

Gammalsby. I den nordvästra delen av gårdet återstår en sträcka om knappt 600 meter av gärdesmuren. Gårdet till höger i bilden.

Gammalsby gårde gick ända ner till sjön. Muren på bilden har tillkommit efter laga skiftet år 1876 vilket är relativt sent för att vara på Öland.

Kvinngröta. Gärdesmuren i nordvästra hörnet av Kvinngröta gårde.

Kvinngröta. Gärdesmuren i väster mot Stora alvaret. I den vänstra kanten av bilden skymtar en stenmur som löper parallellt med gärdesmuren. Området mellan de båda murarna avsattes som samfällid vägmark till byn vid enskiftet år 1821. Gärdet till höger i bild.

Össby. I väster har området utanför gårdet odlats upp men gärdesmuren finns kvar. Gården till höger i bild.

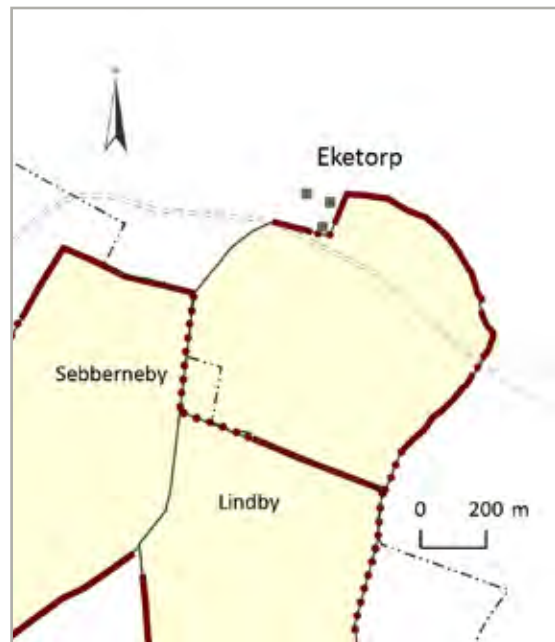

Össby. Gärdesmuren i den norra kanten, i bakgrunden skymtar Eketorps borg. Gården till vänster i bilden.

Eketorp

Eketorp gränsar till Sebberneby och Lindby i Ventlinge socken. Byn kan ha legat i gemensamt gärdes-lag med de båda ventlingebyarna men på 1600-talets kartor redovisas stenmurar mellan Eketorp och de två angränsande byarna.

Eketorps gärde var det minsta i socknen om 57 hektar och längden stenmur mot alvarmarkerna var 1 924 meter. Idag återstår en stor del av gärdes-muren, hela 1 259 meter.

Eketorps gärde

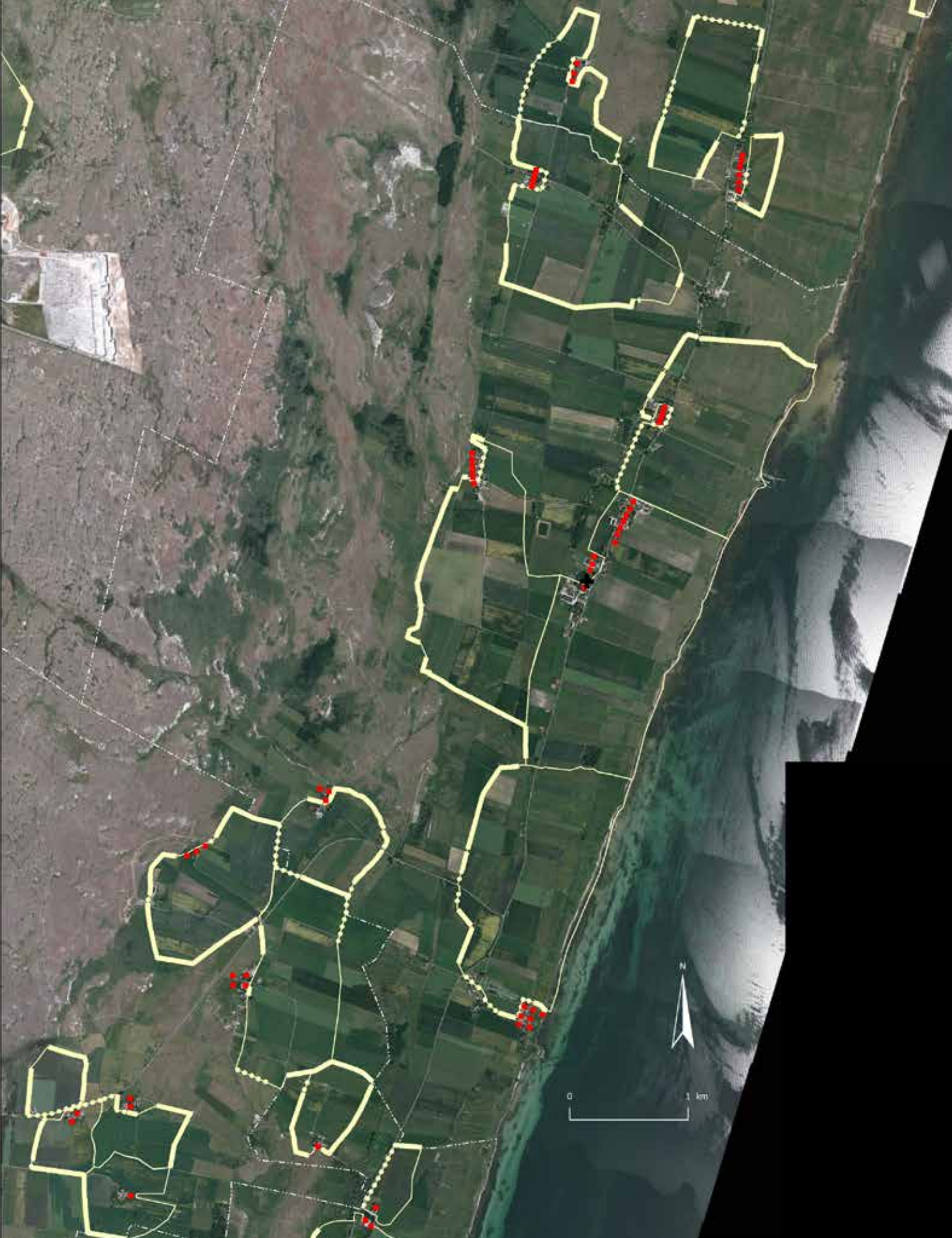
Eketorp. Gärdesmuren från alvarsidan i norr.

Eketorp. Gärdesmuren i den norra kanten, gårdet ligger hitom muren. I bakgrunden Eketorps fornborg.

Sammanställning av gårdenas yta, omkrets och stenmurar

<i>Byar i gärdeslag</i>	<i>Gärdets yta</i>	<i>Gärdesmurar</i>	<i>Återstående murlängder</i>	
	<i>hektar</i>	<i>meter</i>	<i>meter</i>	<i>procent</i>
Solberga	155	4 928	2 569	52
Gammalsby	171	13 162	6 955	53
Mellstaby och Gräsgård	246	-	-	-
Kvinnsgrota	178	-	-	-
Össby	206	-	-	-
Eketorp	57	1 924	1 259	65
Totalt	1 013	20 014	10 783	54

Bete på Stora alvaret

Stora alvaret

Ordet ”alv” är namnet på jordlagret närmast under matjorden, och troligen är det detta ord som det öländska alvar syftar på. Det äldsta skriftliga be-lägget vi känner till för alvar finns från år 1550. Då anges att Ebba Eriksdotter Vasas gård i Skarpa Alby, Sandby socken, har ”*alvarjord, ond sädes-jord, hög jord och jämn*”.

Stora alvaret som egennamn förekommer för första gången, vad som hittills är känt, i de 1600-talskartor som använts i detta projekt. Lant-mätaren har bland annat skrivit på kartan för Röss-lösa: ”*På dhenne sydan räcker Stora Allware alt intil Rijstmo Kyrkia wids pass en mjöl här ifrå belägen*”.

Herdekulturen

De öländska alvaren har framförallt använts till bete. Här strövade hästar och ungdjur mer eller mindre fritt medan byarnas fårhjordar vallades av en herde. Det var vanligt att bylaget fungerade som vallag, det innebar att byn lejde en person som skulle vakta fåren. Herdarna kunde vara både män eller kvinnor. Bymännen fick betala efter det antal djur som herden ansvarade för. Ute på alvaren byggdes kojor som herden använde som skydd mot väder och vind under dagtid. Dessa vaktarkojor användes fram till sekelskiftet 1900, några troligen ända in på 1900-talet. På Stora alvaret finns ett stort antal rester efter vaktar-kojor vilka är de enda kvarvarande lämningarna efter den herdekultur som funnits på Öland.

Kvinngröta alvar: I träddungen till höger finns några av malmens byggnader kvar.

Djurgårdsinrättningen

År 1569 förklarade Johan III Öland som en frikal-lad jaktpark till kungen. Under slutet av 1600-talet utvidgades anspråken till att även gälla all skog och trädväxt, ekar och bärande träd på hela ön. Det var till exempel inte tillåtet att ens bryta grenar eller be-driva lövtäkt. De ursprungligen mycket hårda straff-ten för förseelser mildrades med tiden men ansprå-ken upphävdes inte förrän år 1801. Trots alla inskränkningar som djurgårdsinrättningen medför-de hade bönderna rätt att hålla betesdjur i markerna.

Utmarksdelningen

Gustav IV Adolf beslutade år 1801 att den kungliga djurgårdsinrättningen på Öland skulle upphöra. Markerna skulle fördelas enligt föreskrifter i ett kungligt brev och en kommitté tillsattes för att utföra uppgiften. Ordförande i kommittén var rytt-mästare Axel Adlersparre på Borgholm och Ottenby kungsgårdar samt fyra ledamöter. För varje socken undersöktes hur mycket delningsmark som fanns och för varje enskild gård tilldelades socknen fyra tunnland av utmarken. När byn hade fått sin del av utmarkerna var det upp till bymännen själva att bestämma om utmarken skulle vara samfälld eller fördelas mellan varje gård inom byn. Ofta nyttjade byn alvarets utmarkslotter gemensamt medan sjömar-kerna skiftades mellan varje enskild gård. Utmarks-delningen för Södra motet vann laga kraft år 1819.

Som ett resultat av utmarksdelningen byggdes de stenmurar som finns idag på Stora alvaret. Den första mur som byggdes lär ha varit den så kallade Mittmuren. De flesta murarna byggdes under sent 1800-tal och tidigt 1900-tal.

Resultatet av utmarksdelningen på Stora alvaret i Gräsgårds socken.

Mot

Under medeltiden var Öland i kyrkligt avseende indelat i två mot. Omkring år 1500 började moten även att användas som världsliga förvaltnings-distrikt.

Dagens kommunindelning överensstämmer med en yngre motindelning från år 1886.

Alvarmarkerna

Vid utmarksdelningen tilldelades alla byarna i Gräsgårds socken alvarmarker utom Gammalsby. Gammalsby fick istället alla sina utmarker i sjömar-kerna. Lantmätarens beskrivning av alvaren: ”Alvarmarkerna har tunn jord på kalkflisan vilken flerstädes ligger i dagen, varför hälften anses odug-lig och hälften som svagaste betesmark.”

Sammanställning av gårdar och skiften inom utredningsområdet

By	Antal gårdar 1500-talet	År för skifte	Skiftat /samfällt	Antal gårdar vid skiftet
Solberga	6	1842	skiftat	12
Gräsgård och Mellstaby	8	1824	samfällt	10
Kvinnsgårda	8	1821	skiftat	7
Össby	10	1830	skiftat	30
Eketorp	3	1826	skiftat	6
Totalt	35	-	-	65

Sammanställning av gårdar och skiften utanför utredningsområdet

By	Antal gårdar 1500-talet	År för skifte	Skiftat /samfällt	Antal gårdar vid skiftet
Gammalsby	4	1876	skiftat	10
Totalt	4	-	-	10

Statlig ersättning för alvarbete

Under de senare decennierna av 1900-talet nyttjades alvaren i allt mindre utsträckning för bete. Alvarens magra marker fick stå tillbaka för de mer bördiga sjömarkerna. Under 1980-talet hade Naturvårdsverket planer på att göra delar av Stora alvaret till en nationalpark. Planerna genomfördes aldrig men medförde att statlig ersättning inte betalades till lantbrukare som lät sina djur beta på Stora alvaret. Inte förrän år 1994 fick lantbrukare med djur på Stora alvaret statlig ersättning i form av den så kallade landskapsvårdsersättningen.

I och med Sveriges medlemskap i EU år 1995 blev all öppen och väl betad mark berättigad till ersättning och en särskild miljöersättning för

alvarmarker infördes. När gårdsstödet infördes år 2005 ingick alvarmarkerna i detta stöd. År 2008 ändrades definitionen av vilka betesmarker som är berättigade till ersättning och alvarmarkerna upphörde att ingå i gårdsstödet.

Länsstyrelsen i Kalmar fastställde år 2007 en ny modell för miljöersättningar för alvarmarker på Öland. Enligt modellen ska grundvillkoren för miljöersättning för betesmark vara uppfyllda. Det innebär att markerna ska betas årligen, röjas vid behov, inte gödslas eller bevattnas et cetera.

Solberga, Mellstaby och Kvinnsgårda alvar är naturreservat.

Kartan visar byarnas skiften på Stora alvaret. Vid Sveriges inträde i EU var 60 % av Stora alvaret betat. Sedan miljöersättningarna infördes har betet ökat till drygt 90 %.

Alvarbete i Gräsgårds socken

Eketorp

Vid enskiftet år 1826 delades alvarmarkerna som tillhörde Eketorp i sex skiften. Efter hemmansklyvningen år 1880, då två gårdar delades, bestod alvaret av åtta skiften. Genom fastighetsregleringar består Eketorps alvar idag av fem skiften.

Den västra halvan ägs av två lantbrukare som båda håller djur och söker miljöersättning för sina delar. Totalt betar här 40-45 amkor med kalvar och kvigor. Stenmurar omgärdar hela området men har kompletterats med el-tråd.

Den östra delen omgärdas av stenmur som förstärkts med el-tråd. Området är indelat i tre skiften som har särhågnats med el-tråd. Två markägare, som är desamma som till den västra delen håller djur och söker miljöersättning för sina delar. Sammanlagt betar här 45-50 dräktiga kor eller mjölkkor som ska gå till slakt samt 20 dikor och en tjur. Hägnen ses över varje vår. Det finns sprängda källor som håller vatten till djuren.

Össby

År 1830 laga skiftades Össbys alvarmarker och delades i tio skiften. Under mitten av 1800-talet lät man göra hemmansklyvningar som resulterade i att alvaret delades upp i 23 skiften. Två av dessa skiften tillhörde Ekö. Genom fastighetsregleringar har antalet skiften minskat till hälften idag.

En av markägarna söker miljöersättning och betalar de övriga markägarna och djurhållaren som har arrendeavtal. Det är bara en lantbrukare som håller djur, 68 stutar betar här under betessäsongen. Runt skiftet finns stenmurar som har kompletterats med el-tråd. Stängslen ses över inför varje betes säsong. Vatten finns till djuren genom källor och sprängda håll.

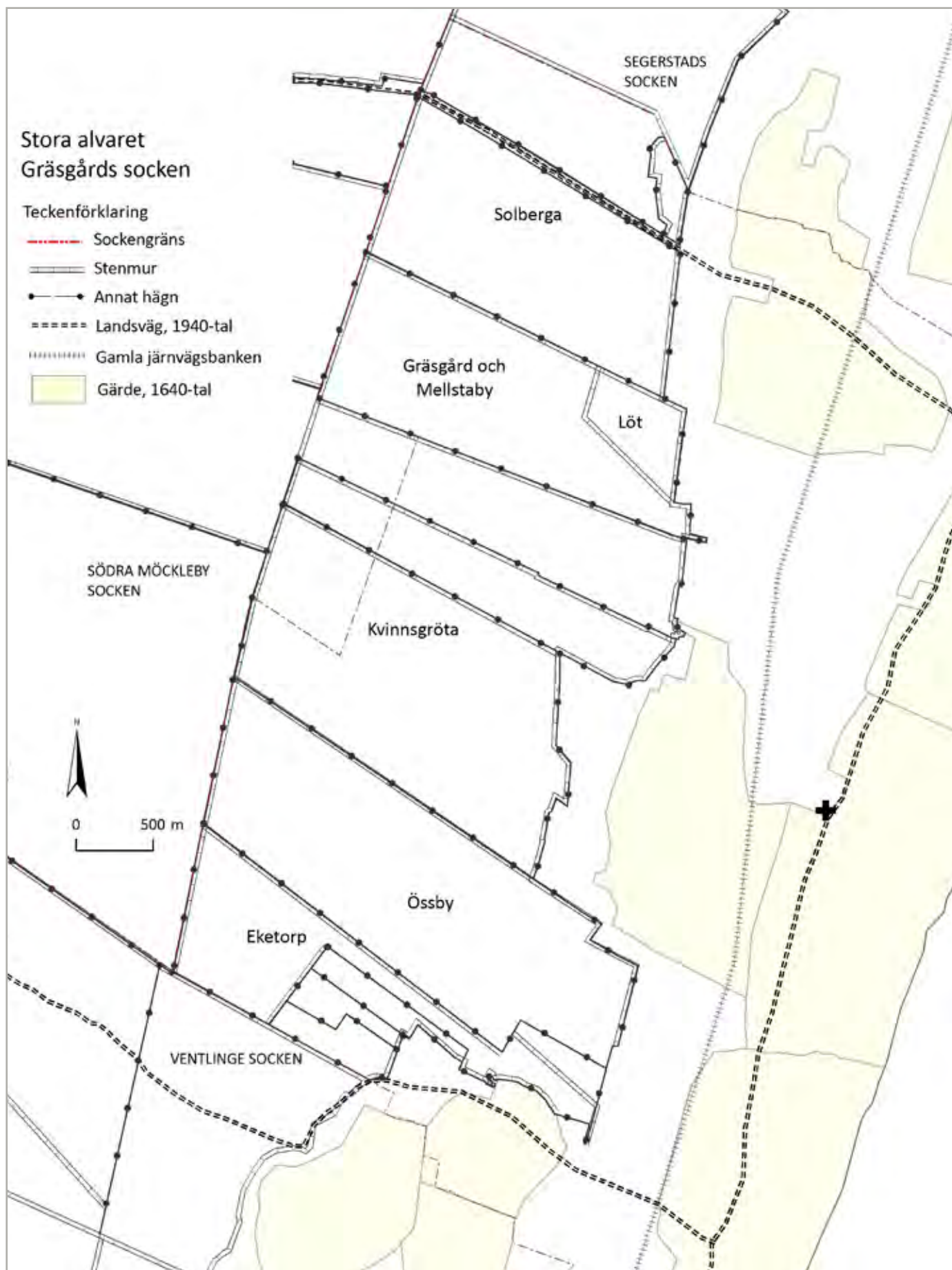
Kvinnsgårda

Vid utmarksdelningen år 1819 fick Kvinnsgårda ett gemensamt skifte av Stora alvaret. Året därpå enskiftades alvarmarkerna och delades i sju delar. Därefter lät fyra gårdar dela sina alvarmarker genom hemmansklyvning medan tre gårdar inte delade sina alvarmarker.

Stora alvaret Gräsgårds socken

Teckenförklaring

- - - - - Sockengräns
- Stenmur
- Annat hägn
- Landsväg, 1940-tal
- Gamla järnvägsbanken
- Gärde, 1640-tal

Ölands Cement AB köpte år 1972 de västra delarna av åtta fastigheter av Kvinnsgrötas alvar för att lägga ihop med ett angränsande område i Södra Möckleby socken. Idag brukas de åtta skiftena av Kvinnsgröta.

Det norra skiftet som gränsar mot Solberga är naturreservat. Markägaren som också är djurhållare söker miljöersättning. Hägnen utgörs av stenmurar. Skiftet betas av 30 djur, 5 amkor med kalv och 25 kvigor. En pump som drivs med solceller pumpar upp vatten i en mjölktank.

Söder där om ligger ett skifte som också omges av stenmurar vilka förstärkts med el-tråd. Skiftet betas av 20 kvigor. Vatten till djuren finns nere i byn i den östra delen av skiftet. Djurhållaren som även är markägare söker miljöersättning.

Det sydligaste området i Kvinnsgröta är delat i sju skiften fördelade på fyra markägare. Markägarna söker miljöersättning för den mark de äger. Djurhållaren betalar en symbolisk summa i arrende för marken. En djurhållare låter ett 60-tal amkor med kalv beta inom området. Man behöver inte köra vatten till djuren eftersom det finns både vattenhål och källor.

Gräsgård, Mellstaby och Löt

Gräsgård och Mellstabys alvardel enskiftades år 1824 och delades då upp mellan byarnas tio gårdar. Man gick inte vidare och delade upp skiftet genom hemmansklyvning utan behöll skiftet samfällt till byarna. Löts alvardel enskiftades tillsammans med Gräsgård och Mellstaby men ingick inte i det sam-

fällda området. Löts skifte är idag delat i två fastigheter och betas tillsammans med det stora skiftet. Alvaret till Gräsgård och Mellstaby är fortfarande oskiftat.

Längs hela skiftet finns stenmurar. I norr mot Solberga, i söder mot Kvinnsgröta och i öster mot gårderna har stenmurarna kompletterats med el-tråd. I väster mot Södra Möckleby socken är Mittmuren tillräckligt bra för att hålla djuren. Stängslen ses över varje vår innan betessäsongen börjar.

Fyra av de sex markägarna är djurhållare och söker miljöersättning. Sammanlagt betar här 40-45 kvigor, slaktkor och stutar. Man behöver inte köra upp vatten till djuren då sprängda källor och en damm håller vatten. De två markägare som inte har djur betalas med en viss procent av miljöersättning- en av djurhållarna.

Solberga

Solbergas alvar gränsar mot Gräsgård och Mellstaby i söder, mot Träby i norr och mot Södra Möckleby socken i väster. Byn laga skiftades år 1842 och alvaret delades då upp i tolv skiften. Idag är alvaret delat i tio skiften.

Området norr om vägen består av två skiften som betas tillsammans med Träby. Runt om hela området finns stenmur som förstärkts med el-tråd. I sockengränsen mot Träby finns stenmur men muren är dålig och det finns öppningar för djuren att passera igenom. Stängslen går över varje vår inför betessäsongen och några gånger till per säsong. Man släpper cirka 40 ettåriga kvigor, ibland

även några stutar på hela området. Det finns två naturliga källor som håller vatten året runt.

De två djurhållarna söker miljöersättning för de delar de låter beta. Det nordliga skiftet ägs av djurhållaren medan den södra biten arrenderas och en viss procent av miljöersättningen betalas till markägaren.

Ett mindre skifte i öster betas av 30-80 får, antalet varierar över betessäsongen. Området omges av stenmurar som har förstärkts med el-tråd. Djurhållaren som söker miljöersättning arrenderar marken. Arrendet utgår med en viss procent av miljöersättningen.

Söder om vägen har stenmurar kompletterats med el-tråd längs de västra, södra och östra sidorna. Längs den norra kanten, mot vägen, består hägnet enbart av el-tråd. Hägnet ses över innan man släpper upp djuren om våren men också under sommaren då det händer att älgar förstör stängslan.

Skiftesmur som förstärkts med el-tråd längs vägen som korsar Stora alvaret. Solberga

Djurhållaren som söker miljöersättning har arrendeavtal med tre markägare. Skiftet betas av 48 stutar som har vatten dels i stenbrottet, dels i vattenhål och i en brunn.

Sammanställning av betad areal, antal markägare, djurhållare och djur

By	Areal i hektar	Markägare	Djurhållare	Antal djur	
				nöt	får
Solberga	288	5	4	88	30-80
Gräsgård, Mellstaby och Löt	205	6	4	40-45	-
Kvinngröta	625	5	3	110	-
Össby	202	7+samf	1	68	-
Eketorp	140	2	2	105-115	-
Totalt	1 460	-	-	411-426	30-80

Det totala antalet markägare och djurhållare har utelämnats då en person kan äga mark eller vara djurhållare i flera byar.

Kartor

Ekonomisk karta 1940-tal

Fastighetskartan, 2011

Ortofotokarta i färg över Öland, 2011

Lantmäteristyrelsens arkiv

Geometrisk avmätning G26, 1641, Ambjörn Larsson Ruuth

Utmarksdelningskarta 1819, 08-PUÖ-25

Enskiftes- och laga skifteskartor för respektive by

Övrigt

De geometriska avmätningarna från år 1641 finns även tillgängliga hos Riksarkivet.

Litteratur

Axelsson, Roger/Janzon, Kaj / Rahmqvist, Sigurd. *Öland. Det medeltida Sverige 4:3*. Stockholm 1996

Dedering, Coco. *Uppföljningsprogram för världsarvet Södra Ölands odlingslandskap*. Rapport i Länsstyrelsens meddelandeserie 2007:13. Länsstyrelsen i Kalmar 2007

Ekstam, Urban / Forshed, Nils. *Svenska alvarmarker; historia och ekologi*. Naturvårdsverket. Stockholm 2002

Fallgren, Jan-Henrik. *Kontinuitet och förändring. Bebyggelse och samhälle på Öland 200-1300 e Kr*. Aun 35. Uppsala universitet. Uppsala 2006

Göransson, Sölve. *Tomt och teg på Öland: om byamål, laga läge och territoriell indelning*. Forskningsrapporter från Kulturgeografiska institutionen, Uppsala universitet. Uppsala 1971

Göransson, Sölve. *Bebyggelseförflyttningar och namnkronologi på Öland*. Norna-rapporter 26. Uppsala 1984

Holdar, Carl-Gustav (red.) *Gräsgård mellan hav och hed*. Hembygdsbok utgiven av Gräsgårds hembygdsförening. Borgholm 1994

Länsstyrelsen i Kalmar län. *Modell för miljöersättning från år 2007 för Alvarmarker på Öland*.

Länsstyrelsen i Kalmar län. *Natur och kultur på Öland*. Länsstyrelsen i Kalmar län 2001

Magnusson, Ann-Charlotte. *Öländska stenmurar och något om rösen – Olika perspektiv på öländska stenmurar*. Rapport i Länsstyrelsens meddelandeserie 2002:06. Länsstyrelsen i Kalmar län 2002

Nordmark, Marie-Louise. *Ölands jordbruk i äldsta tid. I Öland I-III*. Lund 1949

Södra Ölands odlingslandskap är ett kulturarv och ett levande kulturlandskap som i många generationer utgjort grunden i ölänningarnas livsföring. För att fördjupa kunskapen om det öländska odlingslandskapet har Länsstyrelsen i Kalmar genomfört en inventering.

Murarna på Öland ser ungefär likadana ut men har olika ålder. De äldsta murarna är närmare 800 år gamla och går runt byarnas gamla åker- och ängsområden. En inventering har gjorts över hur många av dessa gamla stenmurar som fortfarande finns kvar.

Stora alvaret har varit betat i många generationer men inte förrän vid sekelskiftet 1900 började man hägna in byarnas alvarmarker. Det har därför varit av intresse att utreda hur lantbrukarna organiserar betet på Stora alvaret idag..

Länsstyrelsen
Kalmar län

www.lansstyrelsen.se/kalmar